

עֶבֶד ה' הוּא לְבַד חֶפְשִׁי

הרב מוטי פרנקו

ברית שחרור העבדים

פרשת משפטים פותחת בפרשיית עבד עברי. השאלה המתבקשת היא מה ייחודה של פרשייה זו, עד שזכתה לפתוח את משפטי התורה? ניתנו תשובות רבות לשאלה זו, ואני מבקש להשיב עליה מתוך התבוננות בנושא העבד דרך הפטרת פרשת משפטים, שבספר ירמיה פרק לד. הפרק עוסק בימיה האחרונים של ממלכת יהודה, בימי צדקיהו המלך. הממלכה מפרפרת, כל ערי יהודה כבר נכבשו, ורק לכיש ועזיקה עוד מנסות להחזיק מעמד כערי מבצר. הבבלים עומדים על חומות ירושלים, וירמיה מתנבא על חורבנה של העיר (א-ז):

הַדָּבָר אֲשֶׁר הָיָה אֶל יִרְמְיָהוּ מֵאֵת ה' וַיְבֹכְדָרָאצֵּר מֶלֶךְ בָּבֶל וְכָל חֵילוֹ וְכָל מַמְלָכוֹת אֶרֶץ מִשְׁכָּלֹת יָדוֹ וְכָל הָעַמִּים גִּלְחָמִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל עָרֶיהָ לֵאמֹר: כֹּה אָמַר ה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל הֵלֶךְ וְאָמַרְתָּ אֶל צִדְקִיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה וְאָמַרְתָּ אֵלָיו כֹּה אָמַר ה' הִנְנִי נֹתֵן אֶת הָעִיר הַזֹּאת בְּיַד מֶלֶךְ בָּבֶל וּשְׂרָפָהּ בָּאֵשׁ: וְאַתָּה לֹא תִמְלֹט מִיָּדוֹ כִּי תִפֹּשׁ תִּתְּפֹשׁ וַיִּבְדּוּ תִנָּתֵן וְעֵינֶיךָ אֶת עֵינֵי מֶלֶךְ בָּבֶל תִּרְאֶנָּה וּפִיָּהּ אֶת פִּיךָ יִדְבֹר וּבָבֶל תִּבּוֹא: אֲךָ שְׁמַע דְּבַר ה' צִדְקִיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה כֹּה אָמַר ה' עֲלֶיךָ לֹא תָמוּת בְּחֶרֶב... וְחֵיל מֶלֶךְ בָּבֶל גִּלְחָמִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל עָרֵי יְהוּדָה הַנּוֹתְרוֹת אֵל לְכִישׁ וְאֵל עֲזִיקָה כִּי הִנֵּה נִשְׂאָרוֹ בְּעָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מִבְצָר.

בשלב הזה מתוארת התרחשות מעניינת (ח-י):

הַדָּבָר אֲשֶׁר הָיָה אֶל יִרְמְיָהוּ מֵאֵת ה' אַחֲרֵי כִּרְתֵּי הַמֶּלֶךְ צִדְקִיָּהוּ בְּרִית אֶת כָּל הָעָם אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם לִקְרֹא לָהֶם דְּרוֹר: לְשַׁלַּח אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ וְאִישׁ אֶת שִׁפְחָתוֹ הָעֵבְרִי וְהָעֵבְרִיָּה חֶפְשִׁים לְבִלְתִּי עֶבֶד בָּם בִּיהוּדִי אֲחִיהוּ אִישׁ: וַיִּשְׁמְעוּ כָּל הָעָרִים וְכָל הָעָם אֲשֶׁר בָּאוּ בְּבִרְיָת לְשַׁלַּח אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ וְאִישׁ אֶת שִׁפְחָתוֹ חֶפְשִׁים לְבִלְתִּי עֶבֶד בָּם עוֹד וַיִּשְׁמְעוּ וַיִּשְׁלָחוּ:

באמצע המלחמה, רגע לפני נפילתה של ירושלים וקריסתה של הממלכה, כורת צדקיהו המלך ברית לעם. ומה כלול בברית שנכרתת בשעות דרמטיות אלה? שילוח עבדים. עם ישראל כולו נענה לברית הזו, ומשחררים את העבדים. מעניין לעסוק בשאלה מדוע זה הדבר החשוב ביותר בעיני צדקיהו באותה העת, אבל התמיהה על הפסוקים הללו מתעצמת לאור הפסוק העוקב (יא):

וַיֵּשְׁבוּ אַחֲרֵי כֵן וַיֵּשְׁבוּ אֶת הָעֵבְדִים וְאֶת הַשִּׁפְחוֹת אֲשֶׁר שָׁלְחוּ חֶפְשִׁים וַיִּכְבְּשׁוּם לְעֵבְדִים וּלְשִׁפְחוֹת.

רגע אחרי ששחררו את העבדים, מיד השיבו האדונים את העבדים והשפחות וכבשו אותם מחדש. השאלה המתעוררת היא מדוע שינו את דעתם? "מעיקרא מאי קסבר, ולבסוף מאי קסבר"? נשאיר את השאלה הזו פתוחה, ונעבור לעיין בתגובה הא-להית להתרחשות זו.

התגובה הא-להית

לאחר שהפרו את ברית שחרור העבדים, אומר ה' לירמיה את הדברים הבאים (יב-טז):

וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יִרְמְיָהוּ מֵאֵת ה' לֵאמֹר: כֹּה אָמַר ה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲנֹכִי כֹרַתִי בְרִית אֶת אֲבוֹתֵיכֶם בְּיוֹם הוֹצֵאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֵאמֹר: מִקֵּץ שִׁבְעָה שָׁנִים תִּשְׁלָחוּ אִישׁ אֶת אֲחֵיו הָעֵבְרִי אֲשֶׁר יִמְכֹּר לָךְ וְעַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וְשִׁלַּחְתוּ חֶפְשִׁי מֵעֶמְקָךְ וְלֹא שְׁמָעוּ אֲבוֹתֵיכֶם אֵלַי וְלֹא הָטוּ אֶת אָזְנָם: וַתֵּשְׁבוּ אוֹתָם הַיּוֹם וַתַּעֲשׂוּ אֶת הַיִּשָּׁר בְּעֵינֵי לִקְרֹא דְרוֹר אִישׁ לְרֵעֵהוּ וַתִּכְרְתוּ בְרִית לִפְנֵי בֵּית אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו: וַתֵּשְׁבוּ וַתַּחֲלִלּוּ אֶת שְׁמִי וַתֵּשְׁבוּ אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ וְאִישׁ אֶת שִׁפְחָתוֹ אֲשֶׁר שִׁלַּחְתֶּם חֶפְשִׁים לְנַפְשָׁם וַתִּכְבְּשׁוּ אוֹתָם לִהְיוֹת לָכֶם לְעֵבָדִים וּלְשִׁפְחוֹת.

מדברי ה' מסתבר שכרית שחרור העבדים שכרת צדקיהו הייתה נצרכת מפני שהעבדים הוחזקו שלא כהוגן, לאחר שלא שוחררו על פי דין תורה בסוף השנה הששית לעבדותם. הקב"ה אומר שכריתת הברית הייתה ראשיתו של תהליך חיובי, אך מיד לאחר מכן שבו לסורם. לקיחת העבדים בשנית לאחר כריתת ברית השחרור חמורה הרבה יותר, וה"חנותמת" לגלות נחתמה על הדבר הזה (פס' יז): "לִכֵּן כֹּה אָמַר ה' אֲתֶם לֹא שְׁמַעְתֶּם אֵלַי לִקְרֹא דְרוֹר אִישׁ לְאֲחֵיו וְאִישׁ לְרֵעֵהוּ הִנְנִי

קרא לכם דרור נאם ה' אל החרב אל הדבר ואל הרעב ונתתי אתכם לזענה לכל ממלכות הארץ. העונש הכבד מעיד על חומרת המעשה. בהחזרת העבדים לאחר כריתת הברית יש צד של חילול ה'.

מושג הברית ביחס לעבדים מופיע בהקשר נוסף בתחילת דברי ה' לירמיה: "אנכי כרתתי ברית את אבותיכם ביום הוצאתי אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר". על איזו ברית מדובר? עבד עברי זו וודאי מצווה חשובה ולפיכך היא הפותחת את פרשת משפטים, אבל לא מצאנו שנכרתה ברית בעניינה. האברבנאל מבאר שישנה ברית כללית על המצוות וביניהן גם על עבדי עברי. אולי הכוונה היא לברית האגנות המופיעה בפרשת משפטים, ולשיטת הרמב"ן הסובר שהפרקים נכתבו כסדרם, נמצא שהברית באה אחרי מצוות עבד עברי, אבל בכל אופן תוכן הברית וודאי לא עוסק דווקא בעבד עברי. אם כן, מהי הברית המדוברת אותה כרת ה' עם ישראל בדבר העבדים?

הברית הנצחית - עבדי הם ולא עבדים לעבדים

אם נתבונן היטב בפסוק בספר ירמיה, נוכל להציע הסבר לשאלה. לשון הנביא מהדהדת לנו פסוק מוכר. נראה לומר כי הברית המדוברת פה היא עשרת הדברות ומתן תורה. הברית בין ישראל לה' נפתחת בדיבר הראשון - "אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים..." (שמות כ, ב). המילים הן אותן מילים בהן משתמש הקב"ה בנבואתו לירמיה: "אנכי כרתתי ברית את אבותיכם ביום הוצאתי אותם מארץ מצרים מבית עבדים..." זוהי הברית וזו התשתית של הכל. הנביא בעצם אומר שבאין הקפדה על מצוות עבד עברי, ישנה הפרה של ברית "אנוכי ה' א-להיך". כל פסוקי פרשיית עבד עברי באים לחדד ולהדגיש שבשלא א"י אין מקום למציאות של עבד. התורה וחז"ל הרי יוצאים מגדרם בהצבת התנאים של החזקת העבד העברי (כא, ב-ד):

כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד ונשבעת יצא לחפשי חנם: אם בגפו יצא בגפו יצא אם בעל אשה הוא ויצאה אשתו עמו: אם אדניו יתן לו אשה וילדה לו בנים או בנות האשה וילדיה תהיה לאדניו והוא יצא בגפו.

יש זמן קצוב שלאחריו צריך לשחרר את העבד והאדון צריך לדאוג גם למשפחתו של העבד. בדברי חז"ל ישנן הוספות והרחבות רבות המשרטטות את גבולות הגזרה של שליטת האדון בעבד, ודי לעיין במהירות בהלכות עבדים לרמב"ם כדי להבין שזוהי רוח התורה (פרק א):

אחד המוכר עצמו או שמכרוהו בית דין, אינו נמכר בפרהסיה על אבן המקח, ולא בסימטה כדרך שהעבדים נמכרין... אינו נמכר אלא בצנעה ודרך כבוד.

כל עבד עברי, אסור לעבוד בו בפרך...

כל עבד עברי, אסור לישאל שקנהו להעבירו בדברים בזויים שהם מיוחדים לעשיית העבדים, כגון שיוליך אחריו כליו לבית המרחץ, או יחלוץ לו מנעליו, שנאמר: "לא תעבוד בו עבודת עבד". אינו נוהג בו אלא כשכיר, שנאמר: "כשכיר כתושב יהיה עמך".

כל עבד עברי או אמה עבריה - חייב האדון להשוותן אליו במאכל ובמשקה, וכסות ומדור, שנאמר: "כי טוב לו עמך" - שלא תהיה אתה אוכל פת נקיה והוא אוכל פת קיבר, אתה שותה יין ישן והוא שותה יין חדש, אתה ישן על גבי מוכין והוא ישן על גבי התבן, אתה דר בכרך והוא בכפר, או אתה בכפר והוא בכרך, שנאמר "ויצא מעמך" מכאן אמרו חכמים: כל הקונה עבד עברי - כקונה אדון לעצמו. וחייב לנהוג בו מנהג אחוה, שנאמר: "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו".

כל התנאים הללו באים לומר לאדון: העבד הזה לא באמת שייך לך. התפיסה של עבד סותרת את התפיסה של "אנוכי ה' א-להיך" משני היבטים. מצד העבד, הרי נאמר: "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים אני ה' א-להיכם" (ויקרא כה, נה), ואמרה הגמרא "כי לי בני ישראל עבדים - עבדי הם ולא עבדים לעבדים" (ב"מ י, א). אין אפשרות להשתעבד לאדם, מפני שזו פגיעה בשעבוד לרבע"ע, ולכן אם העבד בוחר שלא להשתחרר רוצעים את אוזנו: "אמר הקב"ה און ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי 'כי לי בני ישראל עבדים' ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו - ירצע" (קידושין כב, ב). אבל הבעיה היא לא רק מצד העבד. בספר ירמיה אנו פוגשים את הבעייתיות שבעבדות גם בהיבט נוסף, מצדו של האדון. כשמגיעה השנה השביעית והבעלים לא רוצה לשחרר את עבדו, כשהאדם מתיימר להיות בעלים על אדם אחר, זו הפרת הברית של "אנוכי ה' א-להיך".

הנביא מכנה את שחרור העבדים "ברית". שחרור העבדים מחדש את הברית עם ריבונו של עולם, את התובנה שיש אדון אחד וכולנו עבדיו. וכשישראל שבים ולוקחים את העבדים, חילול ה' הוא כפול; הם מפרים את הברית שנכרתה כרגע, וגם מפרים שוב את הברית של "אנכי ה' א-להיך".

חירות מזויפת - גרועה מעבדות!

מלשון הנביא מתברר כי כל עוד ישנה עבדות, לא יכול להתקיים במלואו "אֶנְכִי ה' אֶל־לִי" שהוא היסוד והתשתית לכל עבודת ה' שלנו. זוהי נקודה עקרונית ולכן היא פותחת את פרשת משפטים. הציוויים על עבד עברי באים לומר לנו שאף שיכולה להיות מציאות שאדם נכנס תחת עולו של אדם אחר, אין זה כי אם דרך מקרה ולא בעצם. ואם חלילה ישנה מציאות שהעבד רוצה להישאר אצל אדונו אוזנו נרצעת, כדי לבטא את הפגם המהותי שמתגלה ברצון זה.

השאלה אותה נרצה לברר היא באיזה אופן מושג העבדות פוגש אותנו, ומה המשמעות של זה לעבודת ה' שלנו. בביאור העניין נלך בעקבות מספר מאמרים של הרב זצ"ל ב"מאמרי הראי"ה" לחג הפסח. במאמר שנקרא "בין עבדות לחירות" (עמ' 163-164) מתייחס הרב לעניין ההבדלות שאנו מונים בהבדלה במוצאי שבת: "המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה". חז"ל מלמדים אותנו שאת ההבדלה בתפילה אנו מוסיפים בברכת "חונן הדעת", מפני ש"אם אין דעת - הבדלה מניין?" (ירושלמי ברכות פ"ה, ה"ב). כלומר ההבדלה היא לא עניין טכני אלא מהותי. להצליח להבדיל בין יום חול לשבת לא מועילים שעון ולוח שנה. ההבדל שבין החולין של יום שישי לקדושה של שבת היא עניין עמוק ומהותי שדורש דעת עמוקה. גם ההבדל שבין ישראל לעמים זו סוגיה עמוקה, וכן הלאה. אומר הרב, לכאורה ראוי היה להוסיף הבדלה נוספת, והיא תוכן ההבדלה שבין עבדות לחירות:

לא כל כך נקל הוא לתפוש את המושג של עבדות בכל מלואו והקיפו, עד כדי להכיר איך להפטר מכבליה ולעמוד על המרחב של החירות, לצאת מכלל הארור של עבד ולבא לכלל הברוך של בן חורין. לא מלאכה קלה היא גם כן ההכרה של מושג החירות במילואו והקיפו, עד כדי הברור להיות נקשר בחירות של אמת ולא להכשל בחירות מזויפת, שהיא הרבה גרועה ושפלה מכל עבדות.

אלו משפטים מהדהדים - צריך להיזהר שלא להיכשל בחרות מזויפת שהיא גרועה ושפלה מכל עבדות! השאלה מתי אנחנו בני חורין ומתי אנחנו עבדים זוהי שאלת חיים, משום שהיא מגדירה אם אנחנו פוגמים בברית של "אֶנְכִי ה' אֶל־לִי". כדי שאדם יוכל לענות על השאלה בצורה נכונה, צריך להגדיר אל נכון את מושגי העבדות החירות. אדם יכול לתפוס את החירות כחופש לעשות ככל העולה על רוחו, מבלי שמישוהו יאמר לו מה לעשות. אבל זאת חירות מזויפת. ואומר הרב שחירות מזויפת היא הרבה יותר גרועה ושפלה מכל עבדות, וזאת משום שבשם החופש המזויף האדם יכול להרשות לעצמו לשקוע במעמקי תחתיות.

שלושה סוגי עבדות

כיצד אם כן נבדיל בין חירות אמיתית לעבדות? לא נוכל להשיב על שאלה זו במלואה במסגרת שיחה זו, אבל ננסה ללקט מחשבות בעקבות דברי הרב במאמרים נוספים. במאמר בשם "חירותנו" (עמ' 157-158), מגדיר הרב מהי חירות אמיתית:

החירות הצביונית היא אותה הרוח הנשאה, שהאדם וכן העם בכללו מתרומם על ידה, להיות נאמן להעצמיות הפנימית שלו, להתכונה הנפשית של צלם אלקים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים שהם שווים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תוכן חייו והרגשתו מעוררים בתכונתו הנפשית העצמית כי אם במה שהוא יפה וטוב אצל האחר השולט עליו איזה שליטה שהיא, בין שהיא רשמית בין שהיא מוסרית, במה שאותו האחר מוצא שהוא יפה ושהוא טוב.

חירות אמיתית היא נאמנות לעצמיות, לצלם א-להים שבקרבו. נכון שגם לאחר הגדרה זו אנחנו נשארים עם שאלות והתלבטויות, האם ההחלטה שאני עומד לקבל עכשיו נאמנה לעצמיות שלי או לא, וכן הלאה. אבל בכל אופן, יש בידינו מדד.

במאמר "חירות וביעור חמץ" (עמ' 158-159) הרב מונה שני סוגי עבדות, ונוסף, ברשותכם, סוג שלישי. הסוג הראשון, הוא העבדות הפשוטה עליה אנו קוראים בפרשתנו. השעבוד המוחשי של אדם לאדם אחר, והיותו של אדם מוגבל בזמנו וברצונותיו. מתברר שאפילו עבדות זו, ארכאית ככל שתיראה בעינינו קיימת גם בימינו מבלי שאנו מודעים לה. באגרות מברר הרב את מושג העבדות בהקשר של חזו"ן ההעסקה והשכירות בימינו ויש מה להאריך בזה.

הסוג שני של העבדות היא העבדות היצרית. לא מדובר בשעבוד לאדם אחר העומד מחוצה לי, כי אם לכוח פנימי. בתוך האדם מתחולל מאבק בין השכל המורה לאדם דבר אחד, ובין כוחות אחרים בנפש המורים לו אחרת. זוהי התמודדות אמיתית ולא פשוטה בכלל, לפעמים אדם משועבד ליצריו השונים וכבול אליהם עד שהוא מאבד את היכולת לבחור באופן שקול במה שנכון לו. זו התמודדות קשה הרבה יותר מאשר השעבוד מהסוג הראשון, כי היא פנימית ולא חיצונית. בנוסף לכך, העובדה שהיא לא מתנהלת מול אדם שעומד מבחוץ הופכת אותה לפעמים לנסתרת אפילו מתודעתו של

המתמודד. הוא לא מודע לכך שהוא עבד ליצריו. ובהקשר הזה, עצם מודעותו של אדם להתמודדויות שלו עם השעבודים הפנימיים שלו מצעידה אותו למקום של חירות. גם אם המודעות עצמה לא עוזרת לו לנצח את יצרו, היא מציבה איזשהו מצפן ערכי.

העבדות השלישית היא העבדות המחשבתית. פעמים רבות שאדם בוחר בין טוב לרע על פי הלכי הרוח והנורמות המוסריות ששולטות בכיפה כעת. נמצא שגם אם אדם בחר את בחירותיו, הוא עדיין יכול להיות עבד. כלומר, אף על פי שהוא בוחר והוא מתנהל כאדון על חייו, למעשה הוא בוחר ומחליט על פי אמות מידה וסולם ערכים שאינם שייכים לו. זה לא בא ממקום יצרי, הוא מקבל החלטות מושכלות ממקום מחשבתי, אך הוא כולו מושפע מהלכי רוח עכשוויים ומצורות מחשבה חיצוניות המגדירות מהי "נאורות" ומיהו "חשוד", מה נכון לחשוב ומה לא נכון לחשוב. זו עבדות מורכבת ומסובכת מכל העבדויות. כי האדם לא מודע לכך שאיננו בן חורין, הוא בטוח שהוא הבוחר והקובע כשבעצם הוא משועבד לאחרים במעשיו ואפילו במחשבותיו. אמנם, הרב טוען שכיוון שהחירות ביסודה היא נאמנות לעצמיות, בסופו של דבר האדם ירגיש בפנימיותו שהוא הולך למקום לא טוב.

האתגר: נאמנות לעצמיות

במציאות שלנו, בדור שלנו, כשכל אחד חשוף לזרימת מידע, לתקשורת, לאינטרנט, לרשתות החברתיות, ולתפיסות כאלו ואחרות שמקודמות בהם - הרבה יותר קשה להתמקד. קשה לנהל את הבחירות שלנו בחדות, לדעת להבדיל בין אמת לשקר, בין מציאות לדמיון. אנחנו יודעים שיש גופים שמשקיעים המון אנרגיה והמון כסף כדי לקדם אג'נדות מסוימות. הדברים מגיעים עד כדי כך שדברים מסוימים שפעם היו בבחינת טאבו, הופכים להלכי הרוח המרכזיים ומי שלא מקבל אותם נחשב ל"חשוד".

זו סוגיה משמעותית, ששנותינו בבית המדרש מאפשרות לנו את הזמן והמקום לעסוק בה. זה הזמן לערוך את הבירור שעליו הרב מדבר, וללמוד לעשות את ההבדלה הנוספת של "המבדיל בין חירות לעבדות". היכולת לשים בצד את כל העניינים, להתנתק מכל המרחב ולהתכנס פנימה ממקום של קודש אל תוככי הנפש, אל עבודת הנפש, עבודת ה'. "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה", לחפש את נקודת החירות ולהתחבר אל העצמיות.

זה אתגרנו וזוהי משימתנו. גם ברמה הלאומית, בירור העצמיות והזהות שלנו הוא הנושא המרכזי כיום. בירור העצמיות מביא איתו את בירור החירות. הנושא הזה מונח לפתחנו ובעזרת ה' נזכה להקשבה הפנימית שתגביר בנו את הנאמנות לעצמיות שלנו, לצלם א-להים אשר בקרבנו.

מידי שבוע ביום שני מתקיימת בביהמ"ד של "שיבת הגולן" שיחה כללית, העוסקת בתורת המידות ובנפש האדם, חיזוק בלימוד תורה ועבודת ה'.

להבדיל משיעורי האמונה העוסקים בעיונים מהותיים וכלליים מתורת מרן הרב וכתבי ראשונים, שיחה זו הינה בעלת גוון מוסרי, ועניינה בהדרכות רוחניות,

הנגזרות מן המבט האמוני, ושופכות אור על דרכו הרוחנית של בן תורה בדורנו.

עריכה: דרור מורגנשטרן | **תמלול:** אליהו פרץ ועמיחי רוזנשטיין | **אינטרנט:** בניה בסיס ועמית רייף-תגרי | **צילום:** דוד יוסוב ונתנאל הורוביץ | **הפצה:** הראל בן דוד